

Sima Ćirković

IDEOLOGIAI VISSZAÉLÉSEK A TÖRTÉNETTUDOMÁNNYAL¹

A téma, amelynek feldolgozására vállalkoztam, s amelyről itt most az önök megtisztelő figyelme mellett szólni kívánok, csak látszólag tisztázott és világosan körülhatárolt. Amint közelebbi vizsgálatnak vetjük alá három fő elemét, az összefüggések elhomályosodnak, az elképzelések egybemosódnak, kétkedni és tétovázni kezdünk. Mi az, amit tudni akarunk? Kizárólag a történettudomány a tét, vagy inkább csak úgy általánosságban a múltról, saját történelmi ismereteinkről és szemléletünkről akarunk disputálni? És hogyan fogjuk felismerni, kiválasztani a legkülönbözőbb szövegösszefüggésekben szereplő múltbeli személyiségek és események végtelen sokaságából a valóban tudományos értékűeket? Mi szükséges ahhoz, hogy egy bizonyos történelmi témájú narrációnak megadhassuk a tudományos státust? Mi a mértékadó: a szerző szaktudása, a publikáció jellege, vagy a módszertani követelmények tiszteletben tartása?

Mi természetesen csak a tudományos történetírásról beszélhetünk, mert máskülönben a téma teljesen feloldódna, átfoghatatlanná, kimeríthetetlené válna. De tudnunk kell azt is, milyen következményekkel jár ez a szándékos korlátozás és elzárkózás, a részleges megközelítés. Mi megtehetjük, hogy a szerzők táborát a hivatásos tudósok körére szűkítjük le, s csupán az olyan típusú kiadványokat vesszük figyelembe, melyek a kritikai hozzáállás és a dokumentált megalapozottság tekintetében egyaránt kielégítik a megfelelő tudományos elvárásokat, de akkor is megmarad a gondja mindannak, amit a történész-tudósok másfajta kiadványokban tesznek közzé, és a még nagyobb gondja azoknak a tudományos szövegeknek a történetírás releváns elemeivel, amelyeket más céhbéli vagy céhekbe egyáltalán nem tartozó emberek írtak. Vannak azután lényegbe vágó problémák is, melyek miatt a mi ágazatunkban oly nehéz elkülöníteni és önmagába zárni a tudományos szférát, s ezek a tudományos élet jellegéből fakadnak. Ide tartozik mindenekelőtt az a körül-

¹ E szöveget a szerző egyidejűleg adta közlésre a Létünknek és a Republikának.

mény, hogy a történettudománynak a dialógus az éltető eleme, nemcsak az a dialógus, melyet saját hagyományaival, a korábbi nemzedékekhez tartozó kutatók eszméivel és eredményeivel, valamint a világ más tudósaival folytat, hanem az is, amelyet a maga nagy kiterjedésű és sokrétűen tagolt kulturális környezetével valósít meg. Ez utóbbinak különösen nagy a jelentősége a történettudomány függetlensége, illetve ideológiai hangszereltsége szempontjából. Maga a dialógus természetesen nem tartozik bele teljes egészében a történettudományba, de fontosságának szem elől tévesztésével témánk egyik nagyon fontos mozzanatát hagynánk figyelmen kívül, nem vennénk számításba a kölcsönhatások mechanizmusait és útjait, a történettudománnyal való ideológiai mesterkedések és visszaélések motívumait.

Akik a tudományokat általános filozófiai és módszertani szempontokból vizsgálják, már régen észrevették, hogy minden tudományos alkotó munka társadalmi tevékenység, s hogy a szociális és kulturális aspektusok még a leginkább egzakt és elméleti jellegű tudományágakban is kifejeződésre jutnak. Nem nehéz belátni, mennyivel erőteljesebbek és hatékonyabbak ezek a törekvések azokban az ágazatokban, amelyek nem végezhetnek kísérleteket, nem szabályozhatják eljárásaikat, és nem vehetnek igénybe elméleti modelleket, sőt eredményeik verifikálásának módszerei sem tökéletesek, tehát csaknem minden a kutató személyes megítélésén múlik. Kétségtelen, hogy ebbe a kategóriába tartozik az a tudomány is, amely az elmúlt idők eseményeit kutatja, s közvetíti a jelen és a jövő felé. Témánk szempontjából legfőképpen az a sajátossága érdemel külön figyelmet, amely a verifikálás hosszadalmasságával és esetenkénti bizonytalan kimenetelével áll összefüggésben. Ha egy szakértő valamely kevésbé feltárt területen tíz évet szentel bizonyos dokumentumok felkutatásának és begyűjtésének, kicsi a valószínűsége annak, hogy valaki más is képes lesz bejárni ugyanazt az utat az összegyűjtött anyag, az alkalmazott mércék és a levont végkövetkeztetések hitelességének ellenőrzése céljából. A tudományos kritika kénytelen beérni a megadott tételek és megfigyelések helyenkénti ellenőrzésével, s ennek alapján véleményt formálni a teljes anyag helyénvalóságáról. A verifikálás itt tulajdonképpen az eredmények összegeződésének és egymással való szembeállításának hosszadalmas folyamatában valósul meg. Ezért évülnek el itt oly lassan a korábbi munkák, s hatnak hosszú időn át a régen túlhaladott koncepciók és mércék, magukkal sodorva az egykori kutatók eszméinek és előítéleteinek hordalékát a mába. Kedvezőbb a helyzet a nagyszámú speciális kutatások következtetéseire épülő általános jellegű megállapítások verifikálásában, mert ezek tekintetében nagyobb a konkurencia, és viszonylag gyakoribbak a kritikai vizsgálatok, noha a legmélyebb alapok itt is a legkevésbé ellenőrzöttek. Mindenesetre a bizalomnak óriási szerepe van ebben a tudományágban, és pedig mind az egyéni kutatók, mind a tudományos felülbírással hallgatólagosan megbízott közösségek eredményeinek megítélésében. Épp ezért mindazoknak, akik munkájukban a történészek eredményeire vannak utalva, különös érdekük fűződik a tudományos kritika ápolásához és ösztönzéséhez, az eredmények értékelésének színvonalasságához.

A történettudomány másik fontos sajátossága témánk szempontjából az ágazat tárgyának szétszóródottsága és korlátlan szerteágazódása. Gyakorlatilag itt minden jelenséget minden oldaláról, minden mértékben, közelről és távolról egyaránt szemügyre lehet venni. Az általános szakosítású történészek, azok a céhbeltiek, akikhez magam is tartozom, amikor lemondanak a parciális megközelítés előnyeiről, s a történelmi folyamatokat a maguk „totalitásában” akarják átfogni, olyan helyzetbe kerülnek, mint annak a hajónak a kormányosa, aki iránytű nélkül vág neki a tengernek. A matematika- vagy zenetörténész amikor a maga tárgyát megválasztja, és annak szerkezetét tanulmányozza, jól felhasználhatja saját matematikai vagy zenei ismereteit, sőt még a gazdaságtörténész is útmutatót találhat a gazdaságtudomány elméletében ahhoz, hogy a jelenségek végtelen sokaságából kiválassza azokat, amelyek gazdaságilag relevánsak, s amelyek között kapcsolatot találhat. A történelmi folyamatok „totalitásának” tanulmányozását azonban nem segítik elő semmiféle elméleti ismeretek, itt a kutató csak a régi történészek eredményeire hagyatkozhat, vagy azokon a széles utakon járhat, amelyeket a különböző ideológiák nyitottak meg. Így a történetírás tudományosságának védelmi rendszerében két nyitott rés van: az egyik az emberi fogyatékoságok halmaza, ami a verifikálás korlátaival, valamint a tudósok és a tudományos közösségek iránti bizalom túlzott fontosságával áll összefüggésben, a másik pedig, ami még tágasabb, az elméleti megalapozottság hiánya, s elmondhatjuk, hogy ezek a gyenge pontok állandó nyomás alatt állnak, és alig részeseülnek védelemben.

Témánk másik fő eleme, az ideológia igen sokféleképpen értelmezhető. A régi megkülönböztetések mellé, amelyek nagy általánosságban úgy tekintettek az ideológiára, mint a „tudat eltorzulására”, vagy mint egy bizonyos zárt rendszerbe foglalt világszemléletre, újabbak jöttek, közöttük egészen szélsőségesek és tetszőlegesen is, mint amilyen például az, amelyik az ideológiát kiegyenlíti az egypárti uralom időszakában végzett indoktrinációval, és semmi máshoz nem kapcsolja, ami ezt az időszakot megelőzte. Én magam másfajta meghatározást kínálnék fel. Az ideológiára szerintem úgy tekinthetünk, mint az állásfoglalások és látókörök szociális és kulturális jellegű korlátozásának eredményére, ami az adott szociális helyzet vagy a részérdekek hatására egyszerű torzítás is lehet, de egy koherens és ambiciózus „világnézet” formáját is magára öltheti. Minél átfogóbb és összetettebb egy ideológia, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a tudománytól függetlenül vagy arra támaszkodva a múltszemléletet is magába foglalja, s annak mindenáron tudományos tekintélyt igyekszik biztosítani.

A legnagyobb figyelmet arra az ideológiára kell összpontosítanunk, amely önmagát is így definiálja, s a legmagasabb pozícióra helyezi, felülemelkedve a tudományon, annak objektivitásán és tényanyagán. Ennek azonban még így sem lenne szabad eltakarnia szemünk elől a többi ideológiát, a mostaniakat és a még mindig ható régieket, amelyek ugyan kevésbé átfogóak, de szinte kizárólag a múlt felé fordulnak, mint amilyenek a nemzeti ideológiák, a

„jugoszláv ideológia”, a dinasztikus ideológia, a politikai mozgalmak és pártok ideológiái, az egyházpolitikai ideológia stb.

A visszaélésekről szólva végezetül külön ki kell térnem az értékírnyultság témájára. Nem kerülhető meg a történettudomány szociális elkötelezettségének és beállítottságának, valamint a tudomány és az adott kulturális környezet kölcsönhatásainak kérdése sem, de a fő figyelmet mégis a tudatosan kialakított ideológiai ferdtésekre kell irányítanunk, jóllehet ezeknél is tömegesebbek és a tudomány szempontjából időszerűbbek a nem tudatosan kialakuló torzulások, miután nagyon sokan kritikátlanul belecsnek a különböző ideológiai csapdákbba.

Meggyőződésem szerint az ideológiai mesterkedés leggyakrabban alkalmazott formája a hallgatolagos hierarchia által elködösített értékítélet és az értékszínzetű kifejezésmód, melyben a becsúztatott részérdeknek univerzális értékmércékké lépnek elő. Ebből credően nekünk kötelességünk kinyilvánítani saját mércéinket és kritériumainkat. Úgy tartjuk, hogy jó az, ami a szabadság és a demokrácia, a béke és a nemzetek közötti megértés, az egyenrangúság és az egyéni személyiségtisztelet általános értékeit érvényesíti, ami hozzájárul a szellemi és anyagi gyarapodáshoz, a kultúrában pedig legkívánatosabb az igazságszeretet, a tárgyilagosság és a tolerancia. A nemzeti kultúra lényeges elemét képező történetírással való visszaélésnek kell tekintenünk viszont elsősorban a gyűlöletszítást, a nemzeti, osztály- és csoportbeli kizárólagosságot, a fanatizmus ösztönzését.

Vizsgálódásunkban a szociális érdekképviselet mértéke képezi a kiindulási pontot, választ keresve a „mire szolgál a történelem” kérdésre, ami valaha annyira megzavarta Marc Blochot. Könnyű abban egyetérteni, hogy a történész munkájának társadalmi összefüggései vannak, s hogy ennek a munkának az eredményei a társadalmat illetik meg, mert bizonyos funkciót töltenek be, de abban is egyetértésre kellene jutnunk, hogy konkrétan miképp valósul meg ez a funkció. Maguk a történészek is sokféle szerepben léptek már fel: voltak ügyvédek, bírák, tanúk, felvilágosítók, vezérek, s ezeket a szerepeket alig lehetne közös nevezőre hozni, de úgy tűnik, a tudomány egécsének a társadalmi szerepét sem lehet egységesen szemlélni.

Minthogy minden kornak megvan a maga útja és módja a saját múltjával való szembeesülésre, a racionalizmus, a felvilágosodás és a modern tudományok kora nemcsak az öröklött történelmi hagyományok gyarapítását, de azok megtisztítását is szükségsszerűvé tette, hogy kiállhassák a gyorsan terjedő és felülkerekedő értelem és tudományos szellemiség próbáját. A változások, mint ismeretes, az etnikai ill. nemzeti kultúrák kebelében következtek be, legfőbb fegyverük pedig a történelmi kritika volt, amely ma már képes egységes eljárással és technikával megkülönböztetni az autentikust a hamisítástól, megállapítani a forrásanyagok feltárásának és az ismeretek továbbadásának körülményeit, ezenkívül megfelelő módszerekkel ellenőrizni az adatok hitelességét, különválasztani a pontosat a pontatlantól, a jól értesültet a tájékozatlantól, a tárgyilagost a részrehajlótól, ami később a különböző jelentéssdimenziók felismerésének lehetőségével is kiegészült. A kritikailag

megerősödött tudományos történetírás elfoglalta az addigi eredetmagyarázó legendák, a dinasztikus hagyományok, az epikus hőstörténeti krónikák helyét, s jelentős mértékben kibővítette a történelmi érdeket, helyes értelmezést adva számos mítosznak és mondának. Ugyanakkor átvette azok integratív ideológiai funkcióját is. A nemzeti múltira vonatkozó szemléletmód, amelyet a tudományos történetírás honosított meg tömör és népszerű fogalmazványjaival, az iskolák és az általános felvilágosító munka közvetítésével a nemzeti történelmi tudat velejéig hatolt.

Századunkban, de különösen annak második felében, a külső és belső tényezők sokaságának együtthatásával a történelmi kritika új dimenziókban jelent meg és tört egyre előbbre. A történelmi források mellett kiterjesztette figyelmét a tudomány eszköztárára is, mindarra, amit a kutatások és az ismeretek összegezése során használ: a konceptuális apparátusra, a kritériumokra, a terminológiára, a hallgatóságos feltevésekre, ezenkívül vizsgálat tárgyává tette a kutató személyes körülményeit és látókörének korlátait is. Mindez megrendítette a tudományos történetírás eredményeinek tudományos hitelét, az egymással szembeállított változatok ütköztetése bizalmatlanságot keltett, s még kisebbre csökkent a határozott és meggyőző bizonyítás vagy ellentmondás lehetősége (mármint a természettudományi szabványok értelmében). Kliónak, a történetírás műsájának tekintélyét újra alaposan megtépták. Ezek a változások hosszabb távon mégis gyümölcsözőnek ígérkeznek: az eredményekkel együtt ma már a bizonyosság felbecsülhető fokát is közlik az érdeklődőkkel, ami bizalmat kelt, és növeli a használhatóság mértékét az érdekelt tudományágak körében.

A terjedőben lévő új történelmi kritika, amely már az egyéni hozzáállásnak és a teljes intellektuális eszköztárnak is helyet ad, kedvezően hat a történetírás helyzetére a kultúrában, és növeli szociális hatékonyságát is. Azzal, hogy felfedi a kutató állásfoglalásának korlátait és parcialitását, függetlenségét saját környezetének általános eszméitől és értékrendjétől, azáltal tehát, hogy felismerhetővé teszi a nemzeti és helyi vagy csoportérdekeket, amelyeket az általános értékrendhez igyekeznek igazítani, csökken a nemzeti történetírás elszigeteltsége és megkövesedése, de egyúttal elvitatottá válik annak integratív funkciója is. A történettudomány nem fogadja magába az ideológiai funkciót, hanem részévé válik a kritikai tudatnak; annak a kultúrának a múltjával szembesül, amely eleve szükségszerűnek érezte függetleníteni magát mindenfajta ideológiától.

A kétszeresen is kritikai szellemű tudományos történetírás állandó dialógust folytat saját kulturális környezetével, annak minden tényezőjével: más tudományágakkal, amelyekkel csereviszonyban áll, mindazzal, ami a művészi és irodalmi életet jelenti, egészen a népszerű rendezvényekig, a magunkról és másokról alkotott sztereotípiáig. Mindabban, ami ezt a környezetet teszi, a tudományok kivételével, roppant erős a mai és a régi ideológiák befolyása. Az ideológiai monopólium korlátozása és megtörése azonban szélesre tárta a kapukat az ideológiai pluralizmus előtt, amely idővel majd kiegészül és még inkább megerősödik. Következésképpen megállá-

pítható, hogy a tudományos történetírás mindig is a kritikai hozzáállást fogja pártfogolni.

Feltűnő viszont, hogy az új nemzeti megújulás nem került olyan közeli kapcsolatba a történetírással, mint a XIX. században. Akkortájt a tudományos történetírók a kedvencei voltak a nemzeti mozgalmaknak szerte Európában. A nemzeti ébredés jegyében számos forrásmunka, időszaki sajtótermék jelent meg, tudós társaságok és intézmények alakultak, a nemzeti szabadságharcok idején gazdag és értékes irodalommal gyarapodott a történettudomány, még hozzá teljesen függetlenül a hazafias érzelmű publicisztikától és propagandától. A nemzeti ideológiák által meghihletett mai politikai mozgalmak idején semmi ilyesmit nem észlelhetünk. A nemzeti múlt iránti érdeklődésükben ezek a mozgalmak nem igyekeznek a korszerű tudományos történetírás eredményeire támaszkodni, hanem olyan publicisták és írók múltidéző szövegeit részesítik előnyben, akik kifejezetten nemzeti beállítottságúak. A mai kutatókra gyanakvással tekintenek az egypárti ideológiai monopólium időszakában tanúsított konformista magatartásuk miatt, miközben szem elől tévesztik vagy tudatosan eltussolják tudósaink szoros kapcsolatát a világ más tudósaival, de azt a tényt is, hogy a történetírás ideológiacellenes kritikai beállítottságának ma már globális jellege van.

Minddebből, ami eddig elhangzott, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a történettudomány jó- és rossziszemű alkalmazása egyaránt szoros összefüggésben áll az egész tudományos élettel, a tudományos kutató munka célirányultságával és kötelezettségeivel, a közzétett eredmények metodológiai színvonalával, de ugyanígy azzal a dialógussal is, amelyet a történettudomány a maga kulturális környezetével folytat. Kétségtelen, hogy ennek az összefüggésnek az első aspektusa megalapozottabb és egyszerűbb, de általa témáknak csupán az egyik, mégpedig épp a kevésbé érdekes része lenne megvilágítható.

A kritikai visszfény hatása alatt a történettudomány mindenütt a világon, így nálunk is megpróbálja ellenőrzés alatt tartani az álláspontok és látókörök elkerülhetetlen korlátozottságát, s nyíltan szembefordul az állásfoglalások, a mércék, a perspektívák abszolutizmusával, a részérdek általánosításának minden kísérletével. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy mindig szemben áll az aktuális ideologizálással, s feladatának tekinti annak leleplezését minden történelmi kor vonatkozásában. A tudomány természetes és szabályszerű fejlődése csak úgy valósulhat meg, ha szabadságot és autonómiát élvez saját kritikai feladatainak végrehajtásában. Eszerint visszaélés lenne, ha a tudományt arra kényszerítenék, hogy feladja kritikai hozzáállását, alárendelje magát valamelyik ideológiának, s bárkinek a részérdekeit képviselje.

Mint ahogy nálunk a tudományos kutatóprogramok a munka közvetlen részvevőinek hozzájárulásával készülnek és fogalmazódnak meg, s valóra váltásukat is a tudományos intézetek és szervek kísérik figyelemmel, azt mondhatjuk, hogy a mi környezetünkben nincsenek olyan törekvések és kísérletek, amelyek a tudományos élet, ezen belül a történettudomány ideologizálására irányulnának, olyan értelemben, hogy ezt alárendeljék egy bi-

zonyos eszmének vagy különálló érdeknek. Ebből mégsem az következik, hogy nekünk semmi ilyen gondunk nincsen. Saját megfigyelésem alapján mindenekelőtt a múlt évtizedekben végzett tevékenységre jellemző inerciára mutatnak rá, ami korábban főleg a hivatalos ideológia által önmagának fenntartott területeken jutott kifejezésre (munkásmozgalom, az 1941–1945-ös háború, a politikai pártok), ahol ma is megtörténik, hogy a témakörök kijelölésében az ideológiai szempont érvényesül, s ahol még mindig megfigyelhető a parciális mércék abszolutizálásának jelensége, közöttük az a törekvés, hogy azt, ami egy pártnak jó, úgy mutassák be, mintha az egész népnek jó lenne stb. Másfelől egyes kutatók maguk is azon fáradoznak, hogy a nemzeti, a szerb témaköröket helyezték előtérbe. Ez összefügg a szűkebb szerb és a jugoszláv ideálok közötti ingadozásokkal, s önmagában véve nem veszélyezteti a történettudomány létét és kritikai beállítottságát, jóllehet az egyensúly fenntartására és a szélesebb látókör előnyének megőrzésére mindenképp szükség van. Nem tekinthető kívánatosnak a témakörök bárminemű beszűkítése, ami módszertani elszegényedéssel járna együtt, mert elvágna kapcsolatainkat a környező világgal, felszámolná az összehasonlítás perspektíváit, s elfojtaná kommunikációnkat a nemzetközi tudományos élettel.

Mint már hangsúlyoztuk, a történettudomány része a kultúrának, s habár megvan a maga arculata és önállósága, állandó csereviszonyban áll a kultúra egészével. Ebből a környezetből érkeznek az ösztönzések és kihívások, részint a tudományos feladatok is, s oda juttatják el az eredményeket is a megfelelő hatáskeltés céljából. Ez a kommunikáció élénk és szövevényes, minden részletében itt nem is taglalható, s csupán arra figyelmeztethetünk, hogy nagyon sok történelmi témát egy-egy politikai vagy ideológiai nézeteltérés tett igazán időszerűvé és különleges jelentőségűvé, úgyhogy tudományos megoldásokról ma már nem is lehet szó, amíg a kérdés nem vetődik fel tudományos formában.

Minden nemzeti ideológia immár másfél évszázada, vagy még régebb óta külön jelentőséget tulajdonít az autochtonitásnak, az adott területen megvalósuló őshonosságnak, továbbá a régi etnikai és állami határoknak, s mindent bizonyos jogokkal köti össze, hogy megfelelő következtetéseket vonhasson le az aktuális politikai élet vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy ez nem lehet a történész feladatköre, ez inkább csak az adott világban élő, egymással szemben álló felek eszmei kérdése, mintsem magáé a világé, melyben a határok vannak. Másrészt viszont az a tény, hogy ezeket a témákat teljesen elpolitizálták és ideológiai köntösbe bújtatták, semmiképp sem azt jelenti, hogy a tudomány is ideologizálódik, ha ezeket a kérdéseket a maga mesterségének szabályai szerint kezeli és próbálja megoldani, s ha pontosan meghatározza pl. a népvándorlások körülményeit, vagy gondosan megvonja a kérdéses határvonalat.

A művelődési élet ezekben a zaklatott időkben tele van ilyen és ehhez hasonló kihívásokkal. Meggyőződésem szerint a történettudománynak ezeket semmiképp sem szabad megkerülnie, hanem épp ellenkezőleg: kötelessége a nézeteltérések tisztázása, és az igazi probléma meghatározása, lefejtve róla

minden olyan réteget, ami az előző időkben rakódott rá, vagy másfajta motívumokkal áll összefüggésben. Az egyes kérdések tudományos jellegű összetevőinek megoldásával, például ha megállapítjuk Dusan cár birodalmának határait, azzal még nem állíthatjuk le a jogokkal és az esetleges egyéb túlkapásokkal kapcsolatos spekulációkat, s nem befolyásolhatjuk, hogy ki milyen megfontolás alapján és célból veti fel ezeknek a határoknak a kérdését, hiszen a történész jogköre sem nagyobb a többi tudósénál, ő sem rendelkezhet többé azokkal az eredményekkel, amelyeket egyszer nyilvánosságra hozott. Neki azonban sokkal inkább, mint másoknak, le kell vonnia a tanulságot, tudnia kell, hogy az általános történelmi felvilágosító és népszerűsítő munkát sohasem szabad elhanyagolnia.

Létezik a dialógusnak tudományos szempontból egy kedvezőtlenebb, de a mi témánk vonatkozásában egy fontosabb formája is, amikor a történész-szakemberek közvetlenül kapcsolódnak be a nézetkülönbségek tisztázásába, s a kérdést egészében vizsgálják, az egyes rétegek és összetevők elkülönítése nélkül. Olyan eset ez, mint amikor mondjuk a Crna Gora-i szeparatista nemzeti ideológiára, amely a törzsökös helybeli lakosság, a mai és az ősi Crna Gora-i nép kontinuitására épül, ugyanolyan kicsengésű tézisekkel állunk elő a szerb kontinuitásról, nem tagolva fel ezt az egész kérdéskomplexumot mindarra, ami lényeges az etnikai viszonyok fejlődése szempontjából, megvilágítatlanul hagyva a területi kereteket és az egyes időszakokat érintő különbségeket, a városok és a mögöttes területek közötti eltéréseket stb.

Ez a példa azt mutatja, amit sok más eset is tanúsít, hogy az efféle dialógusokban való részvétel megnyitja az utat az ideológiai korlátoltság és egyoldalúság, a közhelyek és elvont okoskodások előretörésének. Itt mégis inkább védelmi hibákról és kritikálanságról beszélhetünk, mintsem rosszhiszeműségről. Nagyon sokféle útja és módja van annak is, hogy a kérdések ideológiai beállításával és preparálásával hogyan lehet ideologizált válaszokat kikényszeríteni tudományosan dokumentált és argumentált köntösben. Egy ilyen rövid áttekintésben persze képtelenség lenne minden tünetét leírni ezeknek a kisebb-nagyobb melléfogásoknak, de néhány tipikus esetre mindenképpen érdemes rámutatni.

Mint ahogyan már megállapítottuk, az ideologizálás csaknem mindig egy bizonyos álláspont, valamely külön érdek vagy értékítélet abszolutizálásából indul ki, s azt akarja kiterjeszteni minden időkre és térségekre. A korok mindegyikére ez jellemző, s a történészek gyakran találkoznak ilyen törekvésekkel a forrásanyagaikban, tanult elődeik leírásaiban, de saját kortársaik felfogásában is. Számunkra az a különleges eset a legérdekesebb, amikor annak az állásfoglalását abszolutizálják, aki történelmi távlatokban beszél, de hallgatólagosan eltörli a különbségeket önnön világa és a régi világ között, amelyet a maga felfogása és előítéletei szerint jelenít meg. Ez gyakran nagyon is kártékony érzéketlenségre vall a történelmi igazsággal szemben, aminek tisztító következményei lehetnek a történelmi és tudományos véleményformálásban, ha abba észrevétlenül beszivárog. Ennek a jelenségnek

egy egész sor különféle változata van. Mindannyiunk számára ismeretes az a válfaja, amikor a régi korok embereit és rangjait, a másfajta társadalmakat a jelenlegi mércék szerint ítélik meg, vagy amikor a középkori egyháznak és vallásnak olyan szerepet és befolyást tulajdonítanak, amilyennel a mai világban rendelkezik. Ebben talán csak a különbségekkel szembeni vakság vagy a látókör beszűkülése nyilvánul meg, de lehet ez tudatos időtévészítés is az egyház jelenlegi visszaszorítottságának ábrázolására. Minden ilyen esetben okunk van visszaélésről beszélni, mint minden más manipuláció alkalmával is, amikor történelmi példálózással igyekeznek a mai ember tudatára hatni, legfőképpen értékorientáltságát befolyásolni.

Egy másik formája ennek a csúsztatásnak a kontinuitás kicérőszakolása, amikor egyszerűen kigyenlítenek bennünket az őseinkkel, saját vallási vagy politikai elődeinkkel, aminek kimondatlan célja az egykori és a mai rokon- és ellenszenvek összemossa, a szolidaritás olyan értelmű kieszközlése, hogy minden helyzetben kötelesek vagyunk részrehajlóan kiállni a „sajátjaink” mellett. Az abszolutizációnak ez a formája megtalálható mindenfajta ideológiában, és egyaránt hatékony ellenszere az objektivitásnak, akár a munkásosztályról, akár a vallási vagy nemzeti hovatartozásunkról van szó. A visszaélés e tekintetben is mindannyiszor szándékosnak minősül, amikor arra pretendál, hogy a „magunk” dolgát a tudományos igazság fölé kell helyeznünk, s elvileg is elutasítja a „micink” és az „övéik” közötti egyenrangú párbeszéd, vagy az azonos elbírálás lehetőségét.

Sokkal szofisztikusabb és elterjedtebb formája ennek a gyengéségnak a jellegzetesen teleologikus hozzáállás, amikor a történelmi múlt felidőzésében csak azt tekintjük méltónak a megemlékezésre, ami a mi világunk felé vezetett, s minden egyebet figyelmen kívül hagyunk. Ez a fajta nemzeti-ideológiai hozzáállás teljes egészében meghamisította az etnikai viszonyok történetét, amelyben ma már alig-alig fordulnak elő románok, vlahok és más, időközben kihalt népcsoportok. Parádés példáját nyújtotta ennek a „jugoszláv ideológia” történelemszemlélete, ami csak azt érzékelte, ami a délszláv törzsek és népek viszonyában az egymáshoz való közelítésre és kapcsolatteremtésre hasonlított, de teljesen érzéketlen maradt az évszázados elkülönülést és idegenkedést illetően, noha az egészen természetes és magától értetődő volt a régi, gyengén integrált társadalmakban, s nem törődött az egyesülés akadályaival sem, amelyek pedig annál nagyobbra nőttek, minél közelebb kerültek egymáshoz.

Az ideológiai torzítások egy másik alfaja a történelmi távlatok elvonatkoztatásával azt a tévhitet kelti, mintha a világ színpadán mindenkor a ma is létező és megfelelő szerepeket betöltő népek és államok lettek volna jelen. A nemzetekre nem úgy tekint, mint egy hosszú és bonyodalmas történelmi folyamat eredményére, hanem mint valami eredendő adottságra. Összekapcsolódva a régesrég romantikus nemzet- és történelemszemlélettel, az abszolutizálásnak ez a formája kénytelen távoli elődöket találni minden népnek/nemzetnek. Ha valaki a XIII. vagy a XIV. században nem talál rá a Crna Gora-iakra, a macedónokra, azt megvádolják, hogy nem ismeri el ezeket a

nemzeteket, függetlenül attól, hogy ő ezt kifejezetten tagadja, tekintettel a mai világhelyzetre és demokratikus elvekre. Nem szűnt meg a kutatás egy bizonyos muzulmán szubsztrátum után sem azokból az időkből, amikor az iszlám még nem terjedt el országainkban.

Kétségtelenül ezekhez az ideologizált szemléletekhez kapcsolódik az a rosszhiszemű hajlam is, hogy az elmúlt időkből fennmaradt értékeket úgy osszuk fel egymás között, mint valami vagyontárgyakat, minden maradék nélkül. Nem véletlenül vésődött a köztudatba a „kulturális örökség” fogalma. A visszamenőleges megosztás és kifarcellázás azonban semmiképpen sem valósítható meg problémamentesen, tekintettel az egyes korok közötti nagy különbségekre és azokra a markáns változásokra, amelyek a középkortól máig ezeken a tájakon végbementek. Hiábavalóak voltak a figyelmeztetések, hogy ma már senki sem vitatkozik Nagy Károlyról és Erasmus Rotterdamsról, hanem egyszerűen csak elhelyezik őket saját koruk politikai, kulturális és etnikai környezetében. Nem segítettek azok az intelmek sem, amelyek szerint a kulturális jelenségeket és javakat sohasem lehet a tulajdonjog felől megközelíteni, mert mások kizárásával maga az érdek is csökken, melyben a mű értéke kifejeződére jut. Amennyiben a macedóniai kolostorhoz a szerbeket is sajátos érdekek fűzik az alapító személyére és az alapítás idejére való tekintettel, továbbá a görögöket is a bizánci műalkotások miatt, mindez csak jó a macedónoknak, minthogy a nevezetes létesítmény az ő területükön található.

Ha az utakat és csatornákat követjük, melyeken az ideológiai befogadásra lelhet a kulturális környezettel folytatott dialógusban, fel kell figyelniünk bizonyos metodológiai jellegű ideológiai alapigazságok nyílt vagy rejtett beáramlására, illetve olyan általános hipotézisek hallgatolagos átvételére, mint amilyen a determinizmus, a „felépítmény” és az „alap” kölcsönös függősége stb. Nemcsak a közhitelcsemben, de még a tudományos igényű irodalomban is elterjedt fogalom a történelmi törvényszerűség, s általánosan elfogadott az evolúciós elv is, mely szerint a magasabb rendű, összetettebb formák ellenállhatatlanul fejlődnek ki az alacsonyabb rendű, egyszerűbb alakzatokból stb. Már régen felismerték ideológiai jellegét a „történelmi szükség-szerűségről” szóló tanításnak is, amely a forradalmárok élharcosait vonzotta maga köré és mozgósította kérelmelhetetlen, megfélemezhetetlen előrchaladásra stb. stb. Csupán látszólag ellentmondásos, hogy ezt a fatalista történelem-szemléletet épp a kifejezetten voluntarista beállítottságú politikai filozófia terjesztette a leghatékonyabban. A „történelmi kényszerűség” elve azután elterjedt és alkalmazást nyert sok más területen is. Ez alkalommal csupán arra a pusztításra emlékeztetnék, amit az „integrális jugoszlávság” ideológiájával összefonódva végzett, amikor Jugoszlávia népeinek történetét kizárólagosan mint a közeledés és egyesülés ellenállhatatlan folyamatát mutatta be.

A determinizmus tézisével nem a „szabad akarat” uralmát állíthatjuk szembe, mert ez semmivel sem ártatlanabb ideológiai ferdítés lenne. Csupán óvatosságra inthetünk az eleve létező determinizmussal szemben, s véde-

kezésül a szilárd empirikus talajon való megmaradást javasolhatjuk, pontosan megvilágítva egymáshoz való viszonyát mindannak, aminnek újjászerveződése a múlt parancsolata volt, másrészt pedig amin az igyekezet erejével lehetett változtatni az adott körülmények között.

Már előbb jeleztük az értékrend külön jelentőségét témánk közelebbi megvilágításában. Egészen természetes, hogy minden ideológiának megvan a maga értékrendje, s hogy minden szónoklatot a jelenlegi és a régi társadalmi jelenségekről különféle értékfogalmak ékesítenek. A történésznek azonban fel kell ismernie minden ideológiai színhatást, s pontosan rekonstruálni a szemügyre vett ideológia értékrendjét, nehogy kritikátlanul magáévá tegye a parciális ideológiai értékeket, és univerzális jelentőséget tulajdonítson nekik. Vagyis, egyszerűbben szólva: a történésznek sohasem szabad a maga hősein mércével mérni és szabni. Feladata persze korántsem egyszerű, hisz korábban már azt is elítéltük, ha valaki kritikátlanul a maga idejének és kultúrájának mércéit abszolutizálja. A történészeknek tehát, épp a láthatatlan és alattomos ideológiai befolyás ellenében, nagyobb figyelmet kell fordítaniuk az értékrend és az értékítéletek kérdésére, saját mércéiket pedig nyilvánosságra hozni és megvédeni. Ők azonban ebben a szférában szinte teljesen tehetetlenek. A hagyományos módszertan ezt a kérdést egyszerűen a célatosság és a tárgyilagosság kategóriájába sorolta. Nem figyelmeztetett viszont a kritika sajátos feladatára, amikor a történelmi forrásokban fellelhető jóról és széről kell beszélnie. Később azután az általános módszertan még érzéketlenebbé vált az értékek kérdése iránt.

Úgy tűnik, a történész munkája, módszertani hozzáállása, kutatási logikája szempontjából nagyon fontos, hogy mindenkor meg tudja különböztetni az adott jelenség létezéséről és attributumairól szóló megítéléseket és fogalmakat azoktól a megítélésektől és fogalmaktól, amelyek a mi viszonyulásunkat mutatják a kérdéses jelenséghez. A különbség alapvető jelentőségű, megközelítően olyan nagyságrendű, mint ami a számlálást a méréstől elválasztja. Miért beszéljek erről, amikor az ideológiai visszaélésekről van szó? Azért, mert ebben a vonatkozásban újra, de még kiélezettebb és egzaktabb formában felvetődik az állásfoglalás és a korlátolt látókör problémája. Minél inkább kontroll alatt tartjuk viszonyulásunkat a tanulmányozott tárgyhöz, s minél explicitebb módon sikerül ezt a viszonyulásunkat kifejeznünk, annál kisebb lesz a veszélye annak, hogy megtévesztünk valakit, és akaratlanul is ideologizálunk. Ez a folyamat már a tanulmányozás tárgyának kiválasztásával megkezdődik, amikor valamit a saját érdeklődésünkkel és kutató munkánkkal történelmi jelentőségűvé teszünk. Nem azt tanúsították-e munkájukkal a balkáni történészek az utóbbi 150 évben, hogy hozzájuk a politikai események és személyek állnak legközelebb, s nem épp ezzel a mélyen gyökerező, de nyíltan soha be nem vallott rokonszenvükkel járultak-e hozzá mindahhoz, amit a világ ma ironikusan „történelmi többletnek” nevez? Vajon nem ez a „politikai primátus”-e a magunk által magunkról alkotott képben a legnagyobb ideológiai torzítás, nem ebből ered-e az a sugallatos meggyőződés, hogy a hadakozás és vesződség, a torzszalkodás és szembe-

helyezkedés (de a vér és erőszak is) előbbrevaló, mint az alkotó munka és az előrehaladás a civilizáltságban?

Fejtegetéseim végén pedig elnézést kell kérnem mindenkitől, aki a helyre és időre való tekintettel azt várta tőlem, hogy még határozottabban és konkrétan leleplezem céhünkben mindazokat, akik ezekben a vészterhes időkben nem csillapodnak, s nem a megértést és türelmet hirdetik, hanem az erőszakot serkentik abban a tévhitben élve, hogy gonosz eszközökkel is elérhetőek nemes célok. Igen, vannak közöttük történészek is, a fegyvercsörtető beszédek pedig tele vannak történelmi témákkal és „argumentumokkal”. De hát mi köze mindennek a történettudományhoz? Lehet-e a történettudományra hárfítani a felelőség terhét mindazért, amit az elmúlt időkben kimondtak, leírtak és megjelentettek? A múlt nem a történészek rezervátuma, nem az ő védett területük, hanem mindenki előtt nyitva áll. Amikor történelmi időköt élünk, nálunk szó szerint mindenki azzal foglalkozik, s a történelmi témákat mindenki a maga szellemiségéhez és értelmi képességéhez igazítja.

A történészeknek mindebben csekély a részük. Szerepük talán sem mennyiségileg, sem határfokában nem jelentéktelen, de többszörösen is korlátozott. Teljes felelőség csak abban terheli őket, amit ők maguk alkottak, de részint felelősek a környezetükkel folytatott párbeszédért is, amit sohasem lenne szabad feladniuk, s amiben arra kellene törekedniük, hogy hallható és befolyásos legyen a hangjuk. Sajnos, ez már nem csupán rajtuk múlik, de épp ezért élvezniük kellene mindazok támogatását, akiknek nem mindegy, milyen kilátásokkal és kimenetellel fogja elviselni kultúránk ezt a mostani szembesülést saját történelmünkkel.

Nagy József fordítása

Rezime

Ideološke zloupotrebe istorijske nauke

U ovoj studiji autor raspravlja o problemima u vezi sa ideološkim zloupotrebama istorijske nauke. Povodom toga se javljaju određene nedoumice. Da li je naš prevashodni interes da tematizujemo diskurs o prošlosti ili bavlj enje sa istorijskom naukom? Kada se može priznati jednoj naraciji u odnosu na prošlost status istorijske nauke? Dalji problem nauke o istoriji se ispoljava u difuznosti i neograničenosti njenog predmeta, jer kako navodi autor, „sve može biti proučavano sa svih mogućih aspekata u svim mogućim razmerama”. Zatim, postoje nedoumice u pogledu shvatanja ideologije (iskrivljena svest, sistem pogleda na svet ili indoktrinacija itd). Autor naglašava problem vrednosne orijentisanosti, odnosno, pitanje o socijalnoj angažovanosti i instrumentalizaciji nauke kao i međusobne uticaje nauke i kulture sredine.

Naučna historiografija ne prihvata ideološku funkciju već postaje oblik suočavanja sa prošlošću i vodi dijalog sa kulturnim ambijentom. U našem podneblju postoji još uvek inercija u onim oblastima gde je ideologija i ranije bila zainteresovana i postoji orijentacija koja nacionalnu tematiku ističe u prvi plan. Ideologizacija povodom govora o istoriji polazi od apsolutizovanja jednog stanovišta i posebnog interesa kao i od apsolutizovanja jednog shvatanja o vrednosti i od njegovog rasprostiranja na sva vremena i tla. Specijalan slučaj ovog apsolutizovanja se odvija kada govor o istoriji briše razliku između njegovog sveta i sveta sa kojim se bavi. Drugi značajni vid istraživačke slabosti se ispoljava u konstruisanju teleološkog kontinuiteta. Iza ovih orijentacija primećuju se odbrana pragmatičkih ciljeva i osiguravanje legitimacije političkih interesa.

Summary

The Ideological Abuse of the Science of History

The author of this study discusses the problems of the ideological abuse of the science of history. The topic itself raises certain questions: Is our primary interest to set up a discourse about the past as our subject matter or to deal with the science of history? When can a narration related to the past be given the status of historical science? A further problem of the science of history emerges from the diffusion and limitlessness of its subject matter, for, as the author says, „everything can be studied from all possible aspects and all possible scales”. Then there are queries regarding the understanding of ideology (distorted consciousness, weltanschauung or indoctrination etc. The author emphasizes the problem of value orientation, namely, the problem of social commitment and of the use of historical science for certain aims, as well as the interaction of science and the cultural environment.

Scientific historiography does not acknowledge the ideological function, but rather becomes a form of confrontation with the past and conducts a dialogue with the cultural environment. In this part of the world inertia still exists in those spheres where the ideology was biased by interest and there is an orientation which pushes that which is national into the foreground. Ideologization in terms of history starts off with the absolutization of a single value concept and of its propagation for all times and all places. A special case of this absolutization happens when a treatment of history wipes out the difference between its own time and the time it is concerned with. The second important aspect of the weakness of such research into the past emerges from setting up teleological continuity. Behind these orientations we find a defence of pragmatic aims and a guarantee for legitimizing of political interests.